

**НАЦИОНАЛЕН СТАНДАРТ ЗА ТРАНСЛИТЕРИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ КИРИЛСКИ
СОБСТВЕНИ ИМЕНА С ЛАТИНСКИ БУКВИ***

(Проблеми и предложения за решения)

VLADKO MOURDAROV, PETYA KOSTADINOVA

A National Standard for Transliteration of Bulgarian Cyrillic Proper Names with Latin Letters

(Problems and Proposals for Decisions)

The necessity for an elaboration and introduction of a national standard for transliteration of Bulgarian Cyrillic proper names with Latin letters has become pressing for a long time. The system for the identity documents offered recently comes up as the most adequate starting point for the establishment of a unified system. Other questions still remain, however, that can be presented as its exceptions and supplements.

Необходимостта, продиктувана от културноисторически, икономически или чисто практически причини, всяка отделна държава да изработи и въведе единна и общоприета система за транслитериране с латински букви на собствени имена от всички езици, които ползват различни (не-латински) графични системи като национални азбуки, се оценява в световен мащаб още през 60-те години на миналия век. През 1967 г. в Женева е организирана Първата международна конференция на ООН по стандартизация на географските имена, в рамките на която се дискутират и проблеми, свързани с транслитерирането на собствените имена^[1]. Повечето от установените тогава положения са в сила (теоретично и на практика) и днес – в интензивно глобализиращия се свят, с разширяването на международния обмен на стоки и услуги, със задълбочаването на диалога между различни култури в сферата на интелектуалния и на културния живот. Потребността от изработване и въвеждане на национален стандарт за транслитериране на български кирилски собствени имена с латински букви – и съответно, от еднаквото им писмено представяне във всички сфери на държавния и обществения живот е отбелязвана многократно и в специализирания лингвистичен печат (срв. Станков 1984, 1996, 1999/2000, Димитрова 1999/2000, Иванов 2003), но до днес такъв общоприет стандарт не съществува.

На идеята за единство при "превод" от българската кирилска към латинската графична система или при "превод" от друга графична система към българската обръщат внимание някои представители на българската хуманитарна интелигенция още в началото на миналия век (срв. напр. анализа на съществуващи практики и критични бележки у Христов 1928/29; Младенов 1930). Началото на кодификаторската дейност в тази посока е поставено през 50-те години, когато се създава Институтът за български език при БАН. Лингвистичната общност в това време трябва да реши една извънредно амбициозна по своята широта задача – не само да се регулира отношението между българската кирилица и други кирилски азбуки, но и отношението между българската кирилица и различните версии на латинската азбука. Впрочем, проф. Ст. Димитрова е сред първите автори, които вземат отношение по въпросите, свързани с предаването на руски имена в българския език (Димитрова 1957).

В рамките на тази задача започва и активна проучвателска и кодификаторска дейност на Института за български език във връзка с изработването, предлагането, приемането и въвеждането на единна система за транслитериране на български кирилски собствени имена чрез латински букви (срв. напр. наред с представители на други институции и Андрейчин 1954; Андрейчин 1955; Андрейчин 1961; Андрейчин 1966; Андрейчин 1973).

Сложността на материята се увеличава и поради действието на специфични културноисторически фактори. Тук ще приведем някои от тях, защото те са свързани директно и със съвременното състояние на хаос и нежелателна пъстрота при транслитериране на български кирилски собствени имена на латиница. Така статутът на френския език като международен за дълго създава интелектуална и емоционална привързаност в определени слоеве на обществото към система за транслитериране, ориентирана към френската латиница (вж. напр. цитираната по-горе статия на К. Христов). От друга страна, икономическата ориентация на Царство България главно към Германия води към избор на система за транслитериране, ориентирана към немската латиница. Допълнително усложнение представя липсата на координирана и системна работа върху стандартизирането на собствените имена^[2], както и вълната от преименуване главно на географски

и селищни имена, установени от предишни културно-исторически епохи. Наложена в България като национален стандарт след 1955 г. система за транслитериране на българската кирилица е доста сложна като техническо (типографско) решение и предава напр. специфичните български звукове [ж], [ч], [ш], [ъ] чрез комбинация от латинска буква и надреден (диакритичен) знак. Плюсовете и минусите на предлаганата система са широко обсъждани в специализирания и неспециализирания печат през 50-те и 60-те години на миналия век, а и по-късно се появяват епизодични критики (срв. цитираните по-горе статии на Л. Андрейчин).

Всъщност по отношение на избора на система от латински букви за предаване на български собствени имена съществува "двоен" стандарт: успоредно с наложената официална система^[3] функционират и неофициални системи, ориентирани към френската, немската, а от около 70-те и 80-те години на 20 в. - и към английската версия на латиницата, обусловена от нарастващата роля на английския език като международен. Особено след началото на 70-те години престижът на неофициалните системи, ориентирани към френска, немска и английска латиница, е значително по-висок от престижа на наложената официална система. За създаването на такава ситуация способства и "двойният" стандарт във връзка с отношението роден език vs. (конкретен) международен език, подкрепян реално и от държавната политика в рамките на средното образование – наличието на (не-елитни) неезикови и (елитни) езикови гимназии (срв. анализа в Гладкова, Ликоманова 2002). Ето защо може да се каже, че във висока степен видимостта за единство до края на 80-те години на миналия век се поддържа от типа държавно управление.

Че става дума главно за видимост на национален стандарт показва ясно писмената практика след отварянето на страната ни в края на 80-те и началото на 90-години от миналия век. За извънредно кратко време графичната среда се усложни неимоверно^[4] и на практика се появиха всички изброени по-горе варианти на транслитериране на български собствени кирилски имена, като техният инвентар беше "обогатен" в някои типове речеви ситуации и от система, съдържаща цифри (напр. 4 вм. ч, 6 вм. ш). Като резултат от процесите, очертани съвсем бегло до тук, днес у нас съществуват сериозни различия^[5] (с различна тежест в различните функционални стилове и в различните регистри на стандартния език) при заместването чрез латински букви близо на половината от българските буквени знаци (вж. напр. Кирова 2002: 108, Кирова 2004; Станков 1984, Андрейчин 1961, Иванов 2003 и др.). Към така описаната сложна "графична" ситуация^[6] би трябвало да се добавят още поне два момента: прекалено честата смяна на системи, предлагани за транслитериране на български собствени кирилски имена, както и чувствителността у определена част от българското общество във връзка с отношенията между кирилицата и латиницата изобщо в съвременни български текстове.

От друга страна, съвсем ясно се очертават и определени тенденции както при използването, така и при отказа от използване в различни стилове и регистри на съвременния български език на определени графични знаци и комбинации от знаци за заместване на българските кирилски букви чрез латинската графична система.

Всичко това налага да бъде предложена такава система за транслитериране, която да се прилага едновременно не само към имената на хора (съответно лични, бащини и фамилни), но и към всички останали собствени имена – имена на географски обекти, на населени места, на културни паметници и т.н.^[7]

Предлаганата версия за единен стандарт в страната би трябвало да избегне социалния ефект "честа смяна на система за транслитериране – принудителна смяна на лични документи". Затова обществената нагласа^[8] свързана най-общо с разумно зачитане на вече съществуващи разумни решения - освен че отваря път към използване на установени и проверени от традицията положения - прави от системата, предложена в последните години за документите за самоличност (срв. Постановление № 61, Постановление № 8), адекватна (и следователно удобна от гледна точка на общественото мнение) изходна основа за установяване на единна система за транслитериране на имената чрез латиница.

Съвсем определено може да се каже, че предложенията, свързани с въвеждане на сложни символи, състоящи се от буквен и диакритичен знак, не се приемат. Т.е. предаването напр. на българските букви ж, ч, ш, ъ като z, c, s, а с надреден знак (напр. ž, č, š) далеч не се приема от цялото съвременно българско общество. Не само продължителното време на прилагане на такава система и чисто технически причини са довели до това, че днес за предаване на изброените по-горе български букви се използват доста често съответните латински букви^[9], но без надредния знак, т.е. за ж се използва само z, за ч – само c, за ш – само s, за ъ – само a. Такова предаване на специфичните за българския език букви (и звукове) в практиката – от една страна допълнително подкрепя използването в документите за самоличност предаване на ъ чрез a без надреден знак, а от друга страна е близко и до използваните също в документите за самоличност комбинации от букви: за ж – zh (съответно за дж - dzh), за ч – ch, за ш – sh.

Предлагането и приемането на съчетания от латински букви, при които отделните букви имат графична стойност, налага проучването на тяхната дистрибуция с цел да се избегне евентуално неправилно или неясно предаване на графиката (и на изговора) на едно или друго собствено име, изписано с българска кирилица^[10]. Точно такава ситуация е налице при предаването на кирилската буква ц чрез съчетанието ts. При него и двете латински букви (т.е. и t, и s) имат самостоятелна графична стойност в кирилската азбука - съответно т и с. Така името Доспатска планина ще бъде транслитерирано по същия начин, по който ще се транслитерира и името Цветана – Dospatska planina, Tsvetana. И – съответно – ще бъде прочетено по същия начин. Подобна нежелателна ситуация би могла да бъде избегната - като се предложи латинското съчетание tz като дублетно^[1.1] при предаване на българската буква ц. Така изписването (и изговарянето) на Цветана (Tzvetana) би могло да се различава от изписването (и изговарянето) на Доспатска планина

(Dospatska planina). Трябва да се посочи, че такива решения вече са налице в общата практика – както при транслитериране на лични имена, така и при транслитериране на други собствени имена. Друго възможно решение е случаите като Доспатска планина, при които е налице кирилското съчетание тс – доколкото са малобройни - да бъдат специално описани като изключения и те да се транслитерират чрез съчетанието tz: Dospatzka planina. Съществуват и други графични решения.

Но, така или иначе, следната система за транслитериране на български кирилски собствени имена с латински букви и буквени съчетания, ориентирана към английската версия на латиницата, изглежда да съдържа най-малко спорни пунктове:

A,а – A,a; Б,б – B,b; В,в – V,v; Г,г – G,g; Д,д – D,d; Е,е – E,e; Ж,ж – Zh, zh; З,з – Z,z; И,и – I,i; Й,й – Y,y; К,к – K,k; Л,л – L,l; М,м – M,m; Н,н – N,n; О,о – O,o; П,п – P,p; Р,р – R,r; С,с – S,s; Т,т – T,t; У,у – U,u; Ф,ф – F,f; Х,х – H,h; Ц,ц – Ts/Tz, ts/tz, Ч,ч – Ch,ch; Ш,ш – Sh,sh; Щ,щ – Sht, sht; Ъ,ъ – A,a; Ь,ь – Y,y; Ю,ю – Yu, yu; Я,я – Ya, ya.

Предлагането на адекватна система за транслитериране на български кирилски собствени имена с латински букви е основната^[12], но далеч не единствената задача, която би трябвало да бъде решена при приемането на националния стандарт. Остават още и въпроси, при решаването на които би трябвало да се имат предвид съществуващи вече препоръки и установени международни практики, като се фиксират изключенията (напр. при предаването на имена като София или България). Нужно е да се определи като общо правило и като изключения при някои собствени имена съотношението между транслитериране и транскрибиране; да се определи напълно конкретно отношението транслитерация – превод при различните видове собствени имена, както и при съставните собствени имена и да се формулират необходимите правила; да се определи начинът на предаване на вече транскрибирани в българската писмена практика небългарски собствени имена. Необходимо е да се формулират и други правописни правила – за слятото, полуслятото и разделното писане при сложни и при съставни собствени имена; за употреба на главни букви при сложни и съставни собствени имена; да се формулира и решение, свързано с предаване на абривиатури и пр. и пр.

ЛИТЕРАТУРА

Андерсън 1998: Андерсен, Б. Въобразените общности. С., Изд. къща "Критика и хуманизъм".

Андрейчин 1954: Андрейчин, Л. Латинска транслитерация на българското писмо. – БЕ, VI, № 2, 168-171.

Андрейчин 1955: Андрейчин, Л. По някои въпроси във връзка с латинската транскрипция на българското писмо. – БЕ, V, № 3, 246-249.

Андрейчин 1961: Л. Андрейчин, Латинска транскрипция на българското писмо. – БЕ, XI, №2, 176-178.

Андрейчин 1966: Андрейчин, Л. Обозначаване на български имена с латински букви в курортни туристически обекти. – БЕ, XVI, № 6, 589-590.

Андрейчин 1973: Андрейчин, Л. Български географски имена в латинска транскрипция на една карта. – БЕ, XXIII, № 3-4, 322-323.

Гладкова, Ликоманова 2002: Гладкова, Г., И. Ликоманова. Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели). Praha, Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.

Дечев 1928/1929: Дечев, Д. Родопи и Родопя. – Родна реч, II, кн. 3, 225-229.

Димитрова 1999/2000: Димитрова, М. Къде се намира Dzheims Baouchur Blvd. или за транслитерацията на микротопонимите в едно популярно справочно издание. – БЕ, XLVIII, № 4-5, 182-186.

Димитрова 1957: Димитрова, Ст. За транскрипцията на някои руски имена. – Литературен фронт, бр. 52 от 26. дек.

Димитрова-Тодорова 2002: Димитрова-Тодорова, Л. Bulgaria [статии, посветени на отделни конкретни проблеми, които обобщават състоянието на проучванията и резултатите от тях в България] – W: Slowianska onomastyka. Encyklopedia. T. 1., T. 2. Warszawa-Krakow, TUW.

Иванов 2003: Ivanov, L. On the Romanization of Bulgarian and English. – Съпост. езикозн., XXVIII, № 2, 109-118.

Кацаров, 1929/1930: Кацаров, Г. Пак за "Коприщица" и "Копривщица". – Родна реч, III, кн. 3., с. 200-201.

Кепов, 1929/1930: Кепов, Ив. Как трябва да пишем и изговаряме нашите географски имена. – Родна реч, III, кн. 3, 173 – 174.

Кирова 2002: Кирова, Л. Билингвизъм и диграфия в речта на българските геймъри. – В: Проблеми на социолингвистиката. Т. 7. С., 100-110.

Кирова 2004: Кирова, Л. Особенности на чат-разговора. – В: Проблеми на българската разговорна реч. Кн. 6. В. Търново, Унив. изд. "Св. св. Кирил и Методий".

Костадинова 2004: Костадинова, П. Собствените имена и някои въпроси на

Костадинова 2005: Костадинова, П. Съвременният български стандартен език – между глобализацията и локализацията. Доклад, четен на международната конференция в памет на проф. Ст. Младенов, състояла се в ИБЕ (юни 2005). (под печат)

Младенов 1929/1930: Младенов, Ст. Коприщица или Копривщица. – Родна реч, III, кн. 2, 110-111.

Младенов 1930: Младенов, Ст. Кирилица или латиница. Български шрифт. (Ученият). - Българска книга, I, № 2, 166-178.

Младенов, 1930/1931: Младенов, Ст. Вратца или Враца. – Родна реч, IV, кн. 3, 176-177.

Мурдаров 2000: Мурдаров, В. Спорът около кирилицата е ненужен, в. "Демокрация", бр. 246, 26 септември.

Мурдаров 2000а: Мурдаров, В. Изказване на Кръглата маса "Българската култура", 26-27 август 2000 г. на Общобългарския събор "Рожен 2000", сп. "Ек", кн. 5, 48-49.

Мурдаров 2002: Мурдаров, В. Ezik свещен?, сп. "1", октомври, 105.

Мурдаров 2005: Мурдаров, В. Ogledalo za kirilitsata, в. "Демокрация днес", бр. 1, 24 декември.

Постановление № 61: Постановление № 61 от 02.04.1999 г. за приемане на Правилник за издаване на българските документи за самоличност. - Държавен вестник, бр. 33.

Постановление № 8: Постановление № 8 от 10.02.2000 г. за изменение и допълнение на Правилника за издаване на българските документи за самоличност. - Държавен вестник, бр. 14.

Райнов, Коева, Костадинова 2005: Райнов, В., Св. Коева, П. Костадинова. Кирилица – латиница. Лингвистични изследвания и препоръки (под печат).

Сборник 1971: Сборник от материали по правопис и транскрипция на географските имена. Кн. 1. (Материали на Първата международна конференция на ООН по стандартизация на географските имена, Женева, 1967 г.) С., Главно управление по геодезия и картография. Съвет по правопис и транскрипция на географските имена.

Станков 1984: Станков, В. Проблеми на предаването на българските собствени имена с латиница. – БЕ, XXXIV, № 2, 129-134.

Станков 1996: Станков, В. Отново за латинската транслитерация на българските имена. – БЕ, XLVI, № 6, 61-64.

Станков 1999/2000: Станков, В. Не паралелна латиница, а единна система за латинска транслитерация на българското кирилско писмо. – БЕ, № 4-5, 106-108.

Флейтс 1988: Flaitz, J. The Ideology of English. French Perception of English as a World Language. Berlin – New York – Amsterdam, Mouton de Gruyter.

Хаарман 1989: Haarman. Symbolic Values of Foreign Language Use. Berlin – New York – Amsterdam, Mouton de Gruyter.

Христов 1928/29: Христов, К. За транскрипцията – Родна реч, II, № 5, 230-232.

БЕЛЕЖКИ

* Настоящата публикация е в рамките на проекта "Кирилица – латиница (Лингвистични изследвания и препоръки)", изследванията върху който са финансирани и от МОН, по проект "Кирилица-латиница (Лингвистични изследвания и препоръки)", договор БОЕ-4-01/2004 г. Описание на проекта вж. у Райнов, Коева, Костадинова 2005.

[1] Обзор на проблематиката може да се види в (Сборник 1971).

[2] По същество стандартизирането на българските собствени имена започва сравнително късно и се извършва едновременно както в рамките на ономастиката, така и в рамките на книжовноезиковата правоговорна и правописна норма – срв. напр. дискусии около Родопа/Родопи, Копривица/Копришица, Враца/Вратца и др. на страниците на сп. "Родна реч" (Дечев 1928/1929; Кацаров 1929/1930; Младенов 1930/1931; Младенов 1929/1930; срв. и Кепов 1992/1930; за представяните тук и по-долу проблеми срв. и Димитрова-Тодорова 2002).

[3] Процесът на създаване на нормативната система на съвременния български книжовен/стандартен език съвпада с дейността на ИСО (ISO - Международна организация за стандартизиране). Приблизително по времето, когато е извършена огромна работа по стандартизиране на собствени имена, ИСО издава и своя първи официален документ – "Препоръка 9": Международна система за транслитерация на славянски букви от 1955 г.

[4] Усложняването на съвременната графична среда изобщо често се описва и като резултат от т.н. "принцип на махалото" (след тежки забрани идва време на тежка липса на забрани), както и като резултат от съвременни технологии. Но – според нас – то може да се интерпретира и като показател за степента на нестабилност и невъзприетост на съществуващата до тогава официална система за транслитерация. По-пълно описание срв. у (Костадинова 2005).

[5] Според изнесените данни на двете кръгли маси, проведени в Института за български език "За буквите" (май 2001) и "Българският език и Интернет" (май 2002) следните български букви се транслитерират в практиката по повече от един начин: в, ж, й, х, ч, ш, щ, ъ, ъ, ю, я. Същото е посочено и на други публични обсъждания по въпросите на съвременната българска култура (вж. Мурдаров 2000, Мурдаров 2000а).

[6] Съвсем общо и схематично представените до тук процеси (и техните резултати) не са характерни само за България и за съвременното българско общество. Детайлни описания съществуват напр. върху болезнената за съвременна Франция тема за проникването на английски език в страната и установяването на неговия престиж (напр. Флейтс 1988);

върху престижа на езиците, традиционно възприеманите като международни, и тяхната латинска графика в Япония (напр. Хаарман 1989), както и на практика върху всеки възможен аспект в съвременните модерни държави, създавани върху доктрина, предполагаща единство на нация и територия (напр. Андерсън 1998). Навсякъде обаче се търси разумен баланс между културноисторическото наследство и съвременните тенденции.

[7] За някои аспекти на кодификацията на собствените имена вж. Костадинова 2004.

[8] Според форумите на столични ежедневници, щом се появи темата за транслитериране на български собствени имена с кирилски букви, всяка трета реакция е свързана с интерпретация от типа: нова транслитерация – нови документи – още пари за държавата от данъкоплатеца.

[9] Данните са от цитираните тук изследвания, включително данните, изнесени на двете кръгли маси в ИБЕ, вж. бел. 5

[10] Такова изследване беше направено в Секцията за компютърна лингвистика и върху електронния архив от Проблемната група за стандартизация на имената към Института за български език.

[11] Тук няма да се спираме върху значението на механизма на дублетността като един от основните механизми при реализирането на книжовноезиковата норма в по-сложни езикови ситуации.

[12] Срв. Мурдаров 2002, Мурдаров 2005.